

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ — АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

(до 150-річчя наукової діяльності М. Драгоманова
та 180-річчя заснування Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова)

Біографічний науково-популярний нарис*

Громадівець.

У середині лютого 1876 р. М. П. Драгоманов емігрує. «... Я виїхав через Галичину й Угорщину до Відня... Таким чином, я був засуджений на еміграцію». («Австро-руські спомини»). По дорозі він затримався у Львові, де вперше зустрівся з Іваном Франком. На початку березня 1876 р. він був уже у Відні, куди в червні 1876 р. приїхала дружина й десятирічна донька, яких привіз приятель родини і член Старої Громади В. Берештам. Про віденський період емігрантського життя Михайла Петровича так згадувала Софія Русова: «он был как-то лихорадочно возбужден, говорил много о Малороссии, о безобразной инертности ее общества, о необходимости нового направления, говорил убежденно о том, что может и должен сделать для своих земляков. В его лице, в его голосе, во всей цельности его образа чувствовалось, как всецело, безвозвратно он предан своей задаче: образованию сознательной политической демократической партии в Малороссии и в Галичине» (С. Русова. «Памяти М. П. Драгоманова»). «... він вірив, що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення і уявляв собі її в двох напрямках: 1. Критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2. Ознайомлення Європи з правдивим становищем України» (С. Русова «Мої спомини»).

Оселившись у Відні, М. Драгоманов видає російською мовою брошуру «По вопросу о малорусской литературе», яка стала протестом проти Емського указу (1876 р.) і в якій подав нарис формування новітнього українського руху та виклав свої думки про його майбутнє. Але досить швидко стало зрозумілим, що Відень не є сприятливим місцем для незалежного українського видавництва. На той час австрійський уряд став конфіскувати українські брошури соціал-демократичного змісту. Виявилось також, що його зовсім не сприймало галицьке друкарство: для москвофілів він був агентом революційних партій, а для народолюбів — «агентом Москви». М. П. Драгоманов змушений був переїхати до нейтральної Швейцарії, в якій з середини XIX ст. та

формується репутація «terre d'accueil» («пристаніще») для політичних біженців. Першим визначним російським емігрантом тут став О. Герцен (1847), який у 1865 році, разом з М. Огарьовим прибув з Лондона до Швейцарії (Женева, Мюртен, Лозанна). У 1867 туди ж переїхав анархіст М. Бакунін (Цюрих, Женева, Лугано, Локарно, Берн), який у 1869 видає російською мовою «Маніфест комуністичної партії» К. Маркса, у 1870 створив російську секцію I Інтернаціоналу, в 1874 у Цюриху — «Російський альянс». у 1869—1872 там перебував його учень революціонер-«нігіліст» С. Нечаєв, засновник таємного «Общества народной расправы». Практично в той же час (приблизно 1870) у Цюриху з'явився ідейний опонент Бакуніна — ідеолог народництва П. Лавров (Міртон). Він випускав журнал «Вперед», основний орган прихильників «лавризма» (у виданні головним помічником був С. Подолинський), перевидав у Женеві заборонені в Росії «Исторические письма», що стали дуже популярними серед молодих революціонерів 70-х років.

В Україні ж київські громадівці, навіть з певним нетерпінням, очікували початку видавничої роботи Михайла Петровича, яка, на їхню думку, чомусь затримувалась. А ті публікації, які з'являлися, були занадто політичними. Відчувалося, що М. Драгоманов ігнорує настанови «Комітету 12», власне ініціаторів тривалого його від'їзду за кордон. Про це, зокрема, писала І. Антонович, передаючи реакцію батька і громадівців у Києві на перші зарубіжні публікації. «Для чого ці політичні крайності, кому вони потрібні; він нерозважно губить українську справу...» — ці слова не раз повторював батько, осуджуючи М. Драгоманова.

Протягом 1876—1889 рр. М. Драгоманов плідно й активно працює в Женеві як політик, науковець, видавець і публіцист. Женева на той час не тільки «столиця емігрантів», а й потужний центр книговидавництва, в тому числі — революційного. Саме у Женеві він засновує Вільну українську друкарню (два роки знадобилося для її створення, щоб вона запрацювала у 1878 р., спочатку користувалися друкарнями видавництва Н. Georg, Rabotnik тощо), в якій, при безпосередній підтримці київської та

*Продовження. Поч. див. в № 1-4 журналу за 2015 р. (Ред.)

одеської громад, видає збірник під назвою «Громада», що поставила своїм завданням: «1) описувати життя українських людей в Росії й Австро-Угорщині, теперішнє і минуше, а найбільше життя чорноробів, селян, в яких уся сила України...; 2) передавати українським громадам здобутки всесвітньої науки й праці громадської; і 3) списувати подібне українському життю, життя найближчих до українців сусідів найподібніших їм долею»...

У 1883 р. Драгоманов згадував: «Тут я видав з того часу 5 томів «Громади» і кілька популярних брошур українською мовою». У цій праці до нього приєдналися одностайні-співвітчизники, також змушені емігрувати, які об'єдналися в «Женевський гурток», що, за І. Франком, був «центром коли не українського духу, то української думки протягом цілих двадцяти літ». Активними помічниками Драгоманова стали тут С. Подолинський, О. Терлецький, М. Зібер («що на знак протесту проти звільнення Драгоманова відмовився від кафедри в Київському університеті»), М. Ковалевський, О. Черепакін, а згодом М. Павлик («галицький учений») та І. Франко. Пізніше приєдналися Я. Шульгин («євангельський хлопець» з кореспонденції Драгоманова — прізвисько, навіянє відомим вчинком), а також Ф. Вовк («професор Київського університету, змушений покинути його в 1879 році» — там же) і А. Лахоцький («Кузьма і Сірко видавці»), які стали ініціаторами та творцями «мініатюрного» видання, за І. Франком, славетного «захального Кобзарика» (55x85 мм) Т.Г.Шевченка, укладеного виключно з творів, заборонених цензурою, та оформленого як пачка цигарок. (Цей кишеньковий предмет не викликав підозри на митних кордонах, про що свідчили численні книжечки, вилучені пізніше в різних містах Російської імперії, незважаючи на постійний поліцейський нагляд). Усього тираж такого «Кобзаря» сягав майже трьох тисяч екземплярів (видано у три накладі).

По суті, всі вони були його справжніми фанатичними сподвижниками, не шкодували для добровільно взятої на себе місії ні сил, ні енергії, ні власних матеріальних засобів, часто наражаючись ще й на різні небезпеки та переслідування.

Доцент Київського університету М.Зібер після успішного захисту дисертації перебував у науковому відрядженні у Швейцарії, де студював політичну економію, перекладав «Капітал» К.Маркса. На знак протесту проти вигнання свого колеги з університетської кафедри, він тоді ж добровільно залишив цей заклад і подався до Женеві. Тут став співробітничати у виданнях М.П.Драгоманова та російської революційної еміграції.

Університетський учень М.Зібера С.Подолинський, син поета пушкінської плеяди, ще в Києві захопився соціалістичним вченням і виїхав для продовження свого навчання в університетах Західної Європи, а також для наукової та громадсько-політичної роботи. С.Подолинський віддав обраній справі ще і значні кошти, одержані від заможних батьків. Ці кошти йшли на видання соціалістичних брошур, «Громади», а згодом і революційно-демократичних видань

І.Франка та М.Павлика.

Незаслужено нині забутий М.Ковалевський належав до того оточення М.П.Драгоманова, яке заплатило за цю нелегку честь і засланнями, і матеріальними нестатками. Після кількарічного адміністративного заслання до Сибіру він продовжував самовіддано допомагати М.П.Драгоманову, збираючи в Україні матеріали та кошти для «Громади», зрештою витративши власний маєток.

Сміливий ентузіаст О.Черепакін допомагав вченому в редагуванні видань і взяв на себе небезпечне транспортування «Громади» та іншої нелегальної політичної літератури в Україну та в Росію. Своєрідним зв'язковим між громадами та М.П.Драгомановим був і Ф.Вовк, один із засновників Київського відділу географічного товариства. Вчений, етнограф і фольклорист, він прислужився збиранню та написанню матеріалів для «Громади». Після арешту й заслання дружини Ф.Вовк емігрував до Женеві, ставши, як і М.П.Драгоманов, політичним вигнанцем до самої смерті.

На особливу увагу заслуговують помічники, завжди готові в ім'я М.П.Драгоманова та його справи на подвижницьку самопожертву — це дружина Драгоманова Людмила Михайлівна та талановитий робітник-друкар А.Лахоцький (Кузьма).

Людмила Михайлівна, одружившись з М.П.Драгомановим в 1864 р., стала вірною помічницею на довгі роки у всіх його справах: виконувала найрізноманітніші доручення по організації матеріалів, по їх переписуванню та перекладанню з інших мов, вела широке видавниче листування, іноді навіть завідувала експедицією «Громади». Не жаліла Л.Драгоманова не лише власного часу і енергії, привчаючи до цього і своїх дочок, а й навіть скромних своїх статків та заощаджень. А коли вони вичерпалися, іноді й сама займалась будь-якою роботою заради заробітку на хліб для дітей та на видавничу справу чоловіка.

Рідкісною відданістю справі відзначався А.Лахоцький. Робітник-тегля та слухач однієї з київських недільних шкіл, цей пролетарій назавжди поєднав свою долю з М.П.Драгомановим. Тікаючи від переслідувань та арештів, А.Лахоцький слідом за своїм учителем прибув до Женеві. Не маючи ні родини, ні власного кутка, він жив то у скромній оселі вченого, то в друкарні, де працював без жодної оплати, виконуючи усі друкарські обов'язки — від складання до друкування й експедиції видань — од «Громади» й Шевченкового «Кобзаря» до російських брошур і листівок.

Упродовж 1878—1883 рр. вийшло друком п'ять томів альманаху «Громада»: перший випуск «Громади» містив у собі програму, що мала назву «Передне слово до «Громади»». У ній видавець висловлював намір розповідати про життя українців по обидва боки австро-російського кордону, а також про всі слов'янські народи. «Громада» призначалася й для того, щоб передавати українському населенню нові

здобутки всесвітньої науки та громадської праці. Тут же подано докладну характеристику українського народу від найдавніших часів з його політично-соціальними та національно-культурними ідеалами і змаганнями за їх здійснення; другий випуск являв собою великий том, дві третини якого склали кореспонденції з України за такими розділами: «Здирство», «Начальство», «Темнота». Після них подано працю М. Драгоманова «Народні школи на Україні», в якій обґрунтовувалося історичне право кожного народу на вільний національний розвиток. Уміщено також розвідку М. Драгоманова «Україна і центри», що простежувала історію політичного та національного поневолення українців; третій випуск збірника включав повість Панаса Мирного «Лихі люди». Одним із найцікавіших був четвертий випуск «Громади», який містив чимало матеріалів, присвячених Україні (розвідку «Біржові мошенства», «Вільний земський рух на Чернігівщині», «Геройська самооборона соціалістів у Києві» та ін.), а також бібліографічні замітки про російські й польські книги з української проблематики. Кілька полемічних заміток видавця стали своєрідною реакцією М. Драгоманова на відгуки галицьких і російських газет та журналів про перші випуски «Громади». Але центральне місце в цій збірці належало, безперечно, розвідці М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм», в якій автор, виступаючи проти канонізації Кобзаря, припустився несправедливих оцінок стосовно поета, що згодом і сам визнавав.

По четвертій книжці «Громада» стає фактично періодичним виданням (двомісячником) за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського. Головним ініціатором переходу «Громади» на періодичне видання був С. Подолинський. Син поміщика на Чернігівщині, був він учнем українського економіста М. Зібера. Опинившись за кордоном, став він близько до М. Драгоманова і «Громади». Бере на себе фінансування і перевід збірника на періодичне видання. Таким чином, на початку 1881 р. появилось перше число «Громади» вже як журналу з програмою, підписаною М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським. У першому номері була опублікована програма часопису, складена М. Драгомановим, С. Подолинським, М. Павликом. У програмі, що стала значним кроком у розвитку соціал-демократичної думки в Україні, викладені політичні, економічні й культурні прагнення видавців: рівноправність незалежно від майнового стану, раси, національності, свобода слова, науки, товариств. Україна майбутнього уявлялася їм, як добровільне об'єднання громад, які надалі об'єднуються у федерацію громад України; передача народом, організованому у громади, землі, заводів і засобів виробництва. В культурно-освітній справі проголошувалися розвиток науки, відділення церкви від держави та ін.

Розвинутися цьому журналу не пощастило. Появилось тільки два числа. З опублікованих тут праць звертає на себе увагу стаття М. Драгоманова

під заголовком «Мужицькі бунти й письменні бунтарі». Принесла вона чимало гострої критики російських революціонерів за їх централізм і соціалістичне неуцтво, що викликало вибух гніву з боку їх представників. Та не лише серед російських революційних кіл викликала «Громада» гнів. Солідаризувалися з ними і найреакційніші російські кола на чолі з «Киевлянином» і його патроном Київським генерал-губернатором Чертковим. Завзяту боротьбу почато було «Киевлянином» з кінця 1880 р. З переходом на періодичне видання виступи «Киевлянина» скеровано також персонально і проти С. Подолинського. На його сторінках почали з'являтися відверті заклики до батьків Подолинського. Акція мала успіх для «Киевлянина» й інших. С. Подолинський опинився в тяжкому матеріальному становищі, а разом із тим відбилося це і на його моральному стані. Припинення матеріальної та фінансової підтримки з боку батьків відбилося і на його здоров'ї, що привело до передчасної смерті.

«Громада», як журнал, перестала виходити. Було після того ще видано одну (п'яту) книжку збірника, на якій видання було припинено остаточно...

Останній, п'ятий, випуск збірника (1882 р.) майже весь складався з матеріалів, написаних чи організованих та прокоментованих самим М. Драгомановим (зокрема, його перу належать праці «Звістки з України», «Од впорядчика», «Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині», «Українські громадівці перед польським соціалістом і польським патріотизмом», «Українські селяне в неспокойні роки (1880—1882)», «Некролог Володимира Навроцького»).

Вплив видання «Громади» на національне і культурне життя України був досить помітний, ідеї, які пропагувала «Громада», знайшли відгук в українському суспільстві, особливо серед інтелігенції. На сторінках «Громади» М.П. Драгоманов виклав головні принципи власного світобачення, подав широку політичну програму суспільного розвитку країни, максимально наближену до реальних обставин, яка поєднувала національні, соціальні та передові західні ідеї. Він вів полемічні дискусії з різними суспільними течіями як народницького, так і ліберально-консервативного напрямку, відстоюючи при цьому власну позицію. За надзвичайно несприятливих суспільно-політичних умов в межах Російської імперії, коли царський уряд виступав проти будь-якої маніфестації, навіть культурної, учений фактично створив українську позацензурну пресу. Будучи прихильником ідеї соціалізму, заснованого на федералістичних засадах із максимальним застосуванням місцевого самоврядування, він виступав за волевиявлення інтересів кожної особистості і кожної громади з огляду на загальнолюдські інтереси. Такою була загальна платформа М.П. Драгоманова, яку він послідовно обстоював.

Не зважаючи на те, що це видання було задумане як закордонний орган Київської громади,

через недостатні контакти, силою обставин воно стало фактично драгоманівським органом. З М.П. Драгомановим активно співпрацювали С.А. Подолінський, М.І. Павлик, Ф.К. Вовк, проте учений розчаровано писав, що «з двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для «Громади», між котрими деякі кричали, що треба «помститись» урядові за заборону українського письменства в Росії zostались при «Громаді» тільки 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів». Підводячи підсумок проведеної видавничої роботи, М.П. Драгоманов підкреслював, що в своїх публікаціях «виказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська — без цензури, перед усім світом, європейським і російським, і в мене є докази і рецензійні печаті (переклади: сербські, польські, італійські, англійські, французькі, іспанські), і листи, з котрих видно, що світ таки хоч трохи та запримітив Україну через ті публікації».

Отже, збірник «Громада» та часопис «Громада» стали першими в історії української преси безцензурними виданнями, які відігравали роль представника українського національного руху в Європі. Найбільшу популярність збірники і часопис «Громада» здобули на західноукраїнських землях, зокрема на теренах Галичини.

Довкола «Громади», яка стала першим українським політичним журналом, утворився так званий «Женевський гурток» — перший український соціалістичний осередок. До якого разом з М. Драгомановим входили представники наддніпрянського й галицького українського руху: С. Подолінський, Ф. Вовк, Л. Драгоманова, В. Навроцький, А. Ляхоцький, М. Павлик, Я. Шульгін. Програма діяльності гуртка виходила на два основні завдання: 1) презентація української справи у європейському середовищі; 2) пропаганда ліберальних, соціально-демократичних ідей і політична робота в українських землях. М. П. Драгоманов у цей час стає ідеологом та розробником програми «м'яких» форм українського націоналізму і патріотизму. Він — один із перших українських мислителів, хто сформулював ідею цілісності східних і західних українських земель. Його політична програма передбачала: 1) союз українців з усіма прогресивними силами Європи за збереження організаційної незалежності українського руху; 2) рішуче заперечення революційного екстремізму російських соціалістів; 3) засудження аполітичного культурництва «старих» українофілів і, водночас, української молоді, яка йшла в російський революційний рух; 4) урахування різниці в політичних завданнях українофільського руху щодо Наддніпрянської та Західної України, зокрема, боротьби за демократичні свободи в підросійській Україні та використання австрійської конституційної системи в Галичині.

Еволюція політичної позиції М. Драгоманова не могла не вплинути на його взаємини з Київською громадою. Вони дедалі ставали напруженішими; причиною того була самовпевненість М. Драгоманова,

який приймав чимало рішень самостійно, не рахуючись з думкою більшості. Праці, статті М. Драгоманова на політичні теми викликали в київській Громаді байдужість до його літературних планів, навіть вороже ставлення до пропаганди ним соціалістичних ідей. Це навіть призводило до розбрату й поміж членами Громади. І все ж, не зважаючи на розбіжності в поглядах, Київська громада вважала своїм моральним обов'язком виконувати взяте на себе зобов'язання — матеріально підтримувати М. Драгоманова, його сім'ю та його видання. Однак матеріально-фінансове забезпечення погіршувалося. Якщо в перші роки, зокрема в 1876 р., кошти М. Драгоманову надсилались досить регулярно, то з часом, коли Громада розчаровувалася в діяльності свого посланця, кошти з різних причин затримувалися, а тим часом витрати зростали. Захоплюючись видавничими і політичними справами, М. Драгоманов часто витрачав кошти не за призначенням, як те визначила Громада, навіть ті, які відпускалися для утримання його сім'ї. Така невпорядкованість витрат ставила в незручне становище і його, і сім'ю. У лютому 1878 р. громадівці одержали звіту М. Драгоманова за 1877 рік, за яким з'ясувалося, що Громада заборгувала йому значні кошти. На думку громадівців, така ситуація — просто непорозуміння обох сторін, які не визначали бюджет: «Тут точно не знали ваших витрат на технічний бік справи, а Ви погано знали інші статки». За таких обставин громадівці змушені були відверто писати про свої витрати і вимагати від М. Драгоманова виконання домовленостей: «Необхідно усунути в майбутньому будь-яку можливість подібних непорозумінь, а отже, слід точно й чітко домовитися на майбутнє».

Отже, на думку дослідниці Наталії Побірченко, основними причинами незгод, з одного боку, був брак коштів у організації і невдоволення М. Драгоманова Київською громадою а, з другого — невдоволення Громади видавничою діяльністю М. Драгоманова, його певним відступом від задекларованих Громадою ідей. Ось чому лідери Київської громади прийняли рішення «точно визначити річний бюджет і з нього не виходити». Визначено було також, скільки зможе і має надсилати Громада коштів М. Драгоманову в Швейцарію, щоб він міг там продовжувати видавничо-пропагандистську діяльність. Та М. Драгоманов домагався більшого: щоб Громада нарешті остаточно з'ясувала свої погляди щодо його праці, внесла свої корективи й побажання та й сама, принаймні теоретично, вирішила для себе актуальні питання соціально-політичного характеру. Він вважав, що, мовляв, коли в теперішню темну ніч українство не заявлятиме про себе ясно і голосно, то ніхто й не піде за ним, коли настане ранок. Він був переконаний, що цей ранок таки настане, якщо не завдяки Росії, то завдяки Європі. Але Київська громада не поділяла його надій. «Ми постійно сварились, лялялись, сіяли безлад, і не в жарт, і надто серйозно й дуже негарно. Все це вкрай подривало моральну основу товариських взаємин, — писав Ю. Цвітківський. — Ми переставали вірити в

товариство» («Архів М. Драгоманова»). Поміж громадівців, переважно молодішої генерації, почав ширитися рух прихильників революційної пропаганди. Старші Громадівці вважали, що революційна пропаганда — це пуста справа. Треба освітлювати народ, піднімати його загальну культуру, — це головне завдання. Для цього треба самому багато працювати, вивчати і поширювати питання розвигку науки, освіти, мови, культури народу. «Ось чому не кожен «губошльоп» (так називали громадівці революційних пропагандистів) охоче йде в ряди українофілів, адже це важко для нього; в середовищі губошльопів він уже діяч, що шльопає губами і будь-яку іншу справу зневажає, а тут треба навчатись, багато вчитись й потім працювати, серйозно працювати» («Архів М. Драгоманова»). Ці розходження між молодими і старшими українофілами загострювались. Старші члени Громади вимагали більшої уваги до драгоманівської діяльності за кордоном, тоді як молодші мали свої інтереси, які цікавили їх більше, ніж, приміром, діяльність тієї ж Київської громади. Вони не вдовольнялись помірковано-культурницькою діяльністю. Потрібно було якимось чином усунути непорозуміння між старшим і молодшим поколіннями. У лютому 1878 р. було організовано велике зібрання цих обох сторін. Від старших громадівців були Ф. Вовк, Я. Шульгін, М. Троцький та інші. На цьому зібранні формально ніби-то було досягнуто згоди, але насправді відбувся розкол на Стару і Молоду громади. Через активну революційну пропагандистську діяльність молодих громадівців адміністративних переслідувань зазнає і Стара громада, їх називали «мирними революціонерами» і вважали надзвичайно небезпечними для уряду. Одним з основних завдань Громади, як і раніше, залишалася підтримка закордонного видання часопису «Громада». Як і раніше, між М. Драгомановим і громадівцями відбувалося листування, приїздили до нього посередники, аби привести зміст часопису відповідність із орієнтаціями старогромадівців, які фінансували видання. Старші громадівці висловлювали незадоволення діяльністю М. Драгоманова в Женеві, їм не подобалося, що він «багато уваги покладав на зв'язки з російськими емігрантськими гуртками, працював у їхніх виданнях і залишав на боці головне своє діло» (М. Білінський. «З минулого пережитого»). Не маючи ні моральної, ні постійної матеріальної підтримки, М. Драгоманов нервувався і нарікав на Громаду, що, мовляв, не дотримується обцянок і нездатна не тільки до політичної, а навіть і до видавничої роботи. Гостро докоряв Громаді за дилетантизм, архаїчну романтику і лакейську філософію. Він навіть радив їм краще зректись всякої провідної ролі в пропаганді українства як національно-політичного руху. Шукаючи виходу з цього незгасяючого конфлікту, Громада просила В. Антоновича, який від'їжджав на стажування за кордон, зустрітись з М. Драгомановим і внести ясність у взаємини та спільну діяльність. У жовтні 1880 р. така зустріч відбулася. Антоновичі пробули у Драгоманових півтори доби. За весь цей час

Володимир Боніфатійович не виходив з помешкання, остерігаючись агентів російської таємної поліції. Ось як описує цю зустріч донька Ірина Антонович: «Приїзд наш справив на нього (Михайла Петровича) велике враження. Побачивши нас, він зупинився, обличчя його витяглося і зблідло, і, щоб, не втратити рівноваги, він на хвилинку сів... життя Драгоманових на вигляд було дуже нужденним, і це яскраво впадало в око. В порівнянні з київським емігрантське життя Драгоманових навіть із зовнішнього боку виглядало надзвичайно мізерно: це виявлялось і в одежі, ба навіть в їжі. На вигляд Михайло Петрович здавався дуже змученим, знесиленим; на обличчі не було вже тієї постійної веселої усмішки, до якої ми ще з дитинства так звикли, зник і жартівливий настрій. Взагалі Драгоманов за період еміграції змінився, став блідий... відчувалось, що перебували вони тоді в надзвичайно тяжкому стані не тільки матеріальному, а й моральному.» (Спомини про М. П. Драгоманова). В. Антонович і М. Драгоманов мали «обміркувати й розв'язати багато різних громадських справ і нарешті розрядити ту напружену атмосферу, що утворилась між Драгомановим і Громадою». Але більшість питань політичного характеру, які були основною причиною незгод, так і залишились невіршеними, що і позначалося на взаєминах М. Драгоманова з Громадою. У листах до громадівців М. Драгоманов, висловлював прохання, аби вони з'ясували своє ставлення до його праці. У відповідь, громадівці підготували розгорнутого листа з 11 пунктів, у якому чітко виклали свою позицію щодо змісту часопису «Громада» та діяльності його редактора. Ось вони, з незначними скороченнями:

– Київські українці поділяють основні положення програми українського часопису «Громада», не торкаючись подробиць, щодо яких можливі незгоди.

– Українці асигнують 600 р. на 1881 р. на підтримку літературної справи за кордоном. Завдання цього видання — критика нинішнього політичного ладу в російській державі та роз'яснення принципів українства...

– Партія зобов'язується підтримувати літературне зарубіжне видання статтями з Росії з приводу сучасних подій і кореспонденціями...

– Беручи до уваги особливу складність літературних зносин із закордоном... партія вважає найбільш відповідним до нинішніх умов існування в Росії видання не періодичного, а такого, що видається окремими брошурами; вони придатні для оцінки сучасних подій та існуючих в Росії політичних порядків, а також для принципового роз'яснення основ українства...

– Якщо літературне видання буде винятково періодичним, тоді партія братиме в ньому участь тільки кореспонденціями.

– Мова брошур або українська, або російська літературна; українською бажано видавати такі брошури, матеріал яких має винятково український характер, або в яких провідна ідея, принципи українства відносяться безпосередньо до України, а не до теоретизування про федеративне ладування...

– Киянам дуже хотілось би, щоб за кордоном висловлювалися за визволення малоросійських шкіл від русифікаторів і русифікації, загалом, щоб висловлювалися і в російських легальних виданнях, як-от «Вестник Европы» або ж «Порядок», який готується до друку» («Архів М. Драгоманова»).

Що ж до політичної діяльності, то громадівці, як і раніше, були переконані, що обраний ними один раз у житті шлях культурно-освітньої діяльності, — то і є правильний шлях. Вони були переконані, що в інтересах справи «треба від уряду не домагатись якихось уступок, а прохати в нього пільг і полегшень, доводячи, що українство зовсім не є якимсь шкідливим з політичного погляду рухом, що воно переслідує виключно літературні завдання: хоче підняти просвіту в народі й розвивати українське красне письменство» (Д.Дорошенко. «Володимир Антонович його життя, наукова й громадська діяльність»). Однак, М. Драгоманов гостро і критично поставився до цього листа своїх ківських колег, а громадівці не заперечуючи власних компромісних міркувань, вважали їх доречними. Будучи переконаними, що розв'язати національне питання і проблеми соціально-політичних умов життя українського народу можливо лише засобами культурно-освітньої діяльності. П. Житецький, подав записку начальнику III відділення генералу О. Дрентельну, в якій схарактеризував культурно-освітній напрям діяльності українофілів. Він наголошував, що «українофіли, люди мирного прогресу, зігріті чуттям родинюльства», і переконував, що українофільство не має нічого спільного з політикою і соціально-революційним рухом. П. Житецький стверджував, що соціально-революційний рух — явище, революційний струмінь якого виявляє себе не тільки в малоросійському, а й у великоросійському та в польському суспільстві. Проаналізувавши листування між громадівцями і М. Драгомановим, Н.Побірченко стверджує, що одним з непорозумінь була справа з виданням українських народних пісень, яке мало стати продовженням, виданих у Києві «Исторических песен малорусского народа». Громадівці вважали, що М. Драгоманов багато уваги приділяв зв'язкам з російськими емігрантськими гуртками, а видання українських пісень залишав поза увагою. З цього приводу, за дорученням Громади М. Біляківський писав М. Драгоманову: «Громада просить Вас взятися за обробку історичних пісень, маючи на увазі руську цензуру, і опрацьований матеріал переслати в Росію, для друку. Кияни рішуче не радять Вам видавати Вашу роботу за кордоном; це означає вже спочатку приректи її на повну недоступність для великої маси читачів, які могли б бути в Росії» («Архів Михайла Драгоманова»). Громадівці час від часу залагоджували суперечки та незгоди з М. Драгомановим. Хоча були окремі затримки із надсиланням згідно з домовленостями М. Драгоманову грошей, Громада завжди намагалася дотримуватися обіцяного. Так, у 1880 р. Громада запланувала асигнувати 3000 крб., з яких половина мала бути використана на друкування за кордоном історичних пісень, а друга — на забезпечення його

сім'ї. Але враховуючи, що М. Драгоманов наполягав на виданні історичних пісень за кордоном, а Громада не підтримувала цього, то відповідно, фінансову підтримку вона зменшувала вдвоє і гарантувала йому на утримання 1,5 тис. крб. щорічно. Принагідно зазначимо, що в окремих дослідженнях зустрічається звинувачення Громади у припиненні і неакуратності фінансування М. Драгоманова. Та й останній часто за це нарікав на старогромадівців. Все ж громадівці добросовісно, нехай їм і непросто було зібрати відповідні кошти, підтримували його і забезпечували можливість працювати. Зрозуміло й інше: дедалі менше залишалося людей, які свого часу уклали спілку з М. Драгомановим задля видання літератури, розвитку науки й утвердження української мови. Одні пристаріли, інші хворіли, а треті — що ж? — відійшли у вічність. Чим далі загострювалися і відносини між В. Антоновичем і М. Драгомановим. Їхні стосунки — особлива сторінка в історії Київської громади і, кажучи на правду, в історії України. Вони широко висвітлені сучасними дослідниками В. Ульяновським та В. Коротким та багатьма іншими.

У 1885 р. відбувся остаточний розрив між двома видатними вченими. І якщо М. Драгоманов у своїх листах і спогадах головною причиною цього розриву називає неоднакове ставлення як до української політики в Росії, так і до української справи в Галичині, то дещо іншого погляду дотримувався В. Антонович. Він був переконаний: для розвитку культурно-національного руху в Галичині треба добиватися певного реального просування за допомогою порозуміння з правлячими польськими колами та боротися з галицьким москвофільством, яке ослаблювало український національний рух зсередини. Натомість М. Драгоманов відстоював думку, що поліпшення долі українського народу в Галичині треба добиватися шляхом безкомпромісної боротьби з «центральною та краєвою владою», організовуючи народні маси під радикальними економічними й політичними гаслами і єднаючись з радикальними польськими та москвофільськими елементами. Політику компромісів, або як вона називалася — «уговою», осуджував М. Драгоманов як реакційну і націоналістичну. Як бачимо, розходження були надто принципів. Крім того, ведучи мову про майбутній устрій України, В. Антонович виступав за південно-західнослов'янський, але не російський федералізм, а М. Драгоманов виступав за останній. Про молодогромадівські гуртки «політиків» В. Антонович відгукувався негативно, а М. Драгоманов — позитивно. Значення російської літератури для української інтелігенції В. Антонович оцінював негативно, а М. Драгоманов — позитивно. І якщо М. Драгоманов у своїх листах і спогадах відгукувався несхвально про В. Антоновича, часто навіть грубо та образливо, то останній, навпаки, ніколи жодним словом не образив свого товариша. Після цього розриву відбувся й остаточний розрив М. Драгоманова зі Старою громадою. Мудрий і проникливий І. Франко

писав: «Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу. А проте сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство «общерусизму на українським ґрунті», і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою» («З останніх дестиліть XIX в.»).

Старогромадівці не думали припиняти діяльність М. Драгоманова за кордоном чи розривати з ним взаємини, — вони хотіли остаточно і рішуче переорієнтувати його з політичної дороги на освітньо-культурну. Громадівці писали «не без сердечного болю», що, враховуючи ту страшну реакцію, яка ширилася тоді в Росії, не стало можливості продовжувати політичну боротьбу, друкувати політичну літературу. На прикладі останнього десятиліття, зазначали вони, видані М. Драгомановим за кордоном політичні книжки, брошури і статті, так мало вплинули на громадянську атмосферу Росії, що продовжувати видавати їх за таких умов просто не варто. Одна з причин такого стану, — не приховували громадівці, — неможливість поширювати політичну літературу на книжковому ринку в Росії. Громадівці, по суті, просили М. Драгоманова зрозуміти, що подібні видання тепер для них не потрібні. Київська громада просила М. Драгоманова «постаратися можливо частіше виступати в зарубіжній періодичці із заявами про Україну та з її питань», щоб час од часу Європа згадувала про існування нашої вітчизни та її тяжкий стан. Разом з тим вони просили працювати і для російських періодичних видань, для чого слід забезпечити сувору конспірацію (наприклад, не ставити під статтею своє ім'я, самому не писати від руки тексту, надсилати в Галичину не з Женеви, а на одну з конспіративних адрес і т.ін.). Звичайно, це були нелегкі для М. Драгоманова вимоги. Згадувалось і про нелегкий матеріальний стан Київської громади, яка вже була неспроможна фінансово забезпечити його так, як раніше. Вони не відступали од визначених умов, але застерігали: зараз зовсім інші в них статки й можливості].

Певна річ, такий лист громадівців обурих Драгоманова до глибини душі, вчений сприйняв його «за чистую відставку». Він не згодився з жодною пропозицією чи зауваженням, апелював до справедливості, звинувачував логічно та переконливо і найбільше — в аполітичності та політичному боягузстві. «Що ж, — писав він, — я завше казав і казатиму, що українофілам, котрі не хочуть ризикувати собою, треба в Росії притаїтись («знать незнано, ведать не ведаю»), але вже за границею показувати свою думку ясно і без уразок, щоб була маяком для сміливих. Собі й справі на лихо наші українофіли завше хотіли бути якоюсь півлегальною опозицією, підтаємними діячами, — і таким чином подавали самі на себе доноси уряду і не заробляли ніякої пошани ні для своїх осіб, ні для ідеї в громаді. То що буде, коли вмре українське політичне слово за границею?». Особливо гостро реагував М. Драгоманов на фразу про «бесполезность» його видань. Залишаючись при своїй думці, він писав: «...Скільки б Ви мені не казали, що

мої політичні видання «безполезні», з свого боку, «прошу прийняти мою безпосередню заяву» про те, що на цих же тижнях, скінчивши деякі розпочаті історико-літературні роботи, сяду писати дві брошури: «Українофільський консерватизм і протестантство на Україні» й «Австро-уніатська реакція й український рух у Галичині». Я не вірю, щоб... мої брошури мали безпосередні результати, але я певний, що через якийсь час навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, що я не промовчав, не залишив без протесту безглуздий розрив з ліпшими традиціями нашого народу і громади, не кажучи вже про європейську культуру... я зроблю все можливе, в крайнім случаї попрошу матір, щоб продала частину хутора та викінчу видання стереотипного Шевченка (воно вже майже набрано, треба тільки заплатити долг на стереотипах та знайти гроші на тиск, папір, перепліт і т.і. Тим грошам, що мені прислались, я маю рахунок, їх не стало б на те, щоб оплатити самий набір, як і частину стереотипів, оплачував, значить, я сам) вже задля одного того, щоб запротестувати проти кастрації Кобзаря галицькими народовцями, котрі так його обчистили, що ніякій російській цензурі і не снилось... А там нехай «потомство» (не дуже далеко) розсудить нас: чи те полезно, чи «бесполезно» («Архів М. Драгоманова»).

У відповідь громадівці переконливо стверджували: вони ніколи не мали наміру зраджувати принципи, що їх разом з Драгомановим сповідували раніше. Інша справа, що час і обставини сучасного життя вимагали змін, і найперше — в програмі діяльності Громади. «Коли ж ми вирішили змінити нашу програму... то, — говорили вони, — мали за свій обов'язок звістити про це Вас, яко активнішого свого товариша, і, оповіщаючи Вас, ми тільки бажали того, щоб Ви згоднісь з нашою новою програмою». Громадівці сподівались, що М. Драгоманов зрозуміє їх і повірить їм, адже вони «живуть тут на місці», і «бачать все, що робиться навкруги». «Вам доводиться жити в чужім краї, — писали громадівці, — одірваному від сьогочасних потреб місцевих і тільки знаючому про них з часописів (по часописах тільки можна пізнати загальний стан життя, а не частковий), та з листів знайомих Вам людей, ми ж, здається, маємо право лічитись Вашими знайомими, котрим можна вірити, якщо не більше, то стільки ж як другим». Громадівці вважали, що в їхній організації має бути певний порядок. І якщо більшість схвалює якесь рішення чи програму, то вони повинні виконуватись усіма і на них мають зважати всі. «А якщо Ви, — писали громадівці, — не можете прийняти нашої програми, то ми, по своїй конституції отставку не посилаємо, а покладаємо це діло на Ваш розсуд і на одповідь Вашого серця...» («Архів М. Драгоманова»). У листах М. Драгоманов звинувачував Громаду в недотриманні згоди про надсилання відповідних матеріалів для статей, брошур і для журналу. Громада визнавала свою неакуратність, але заявляла: робилось це не навмисно, були об'єктивні причини, і вони відомі Михайлові Петровичу. І таких звинувачень в листах з обох боків було немало. Коли читаєш листи громадівців до М. Драгоманова, а його — до них, важко визначити, хто, де, коли і в чому винен. Кожен по-своєму мав рацію, кожному співчуваєш і

переживаєш ті непорозуміння, які сталися між ними.

Тлумачити розрив М.П. Драгоманова, як зазначає дослідниця Л. Козуб, з діячами українського культурного руху внаслідок лише протистояння прогресивних політичних устремлінь емігранта-вигнанця і шкідливих для українського прогресу «суто-культурницьких» поглядів не об'єктивно. Цей розрив був формальним, спричинений складними обставинами: еволюцією світогляду М.П. Драгоманова у руслі європейського прогресу (з пріоритетом політичних завдань над національними та витіснення етнокультурних критеріїв нації політичними) та єдино можливою діяльністю інтелігенції в країні у галузі «неполітичної» культури. Проте, це не був національно-політичний антагонізм. При об'єктивному витлумаченні реальних фактів увиразнюються лише різні шляхи до реалізації спільної ідеї національно-політичного визволення у складних тогочасних умовах. При цьому кожна із сторін робила свій внесок у «крах общерусизму» в українській культурі та збереження національних цінностей.

Пояснюючи припинення видання «Громади», сучасний дослідник А. Животько цілком слушно вказує: «Українське ширше суспільство не підтримало цього видання. Засади, які висунула «Громада», не зустріли відгуку, бо ґрунтувалися на соціалістичних ідеях національного визволення, що характеризувалися такими рисами, як нерозривність національного і соціального моментів, розуміння українства як національно-політичного руху в протигагу виключному, стильному культурництву, радикаліз національної політики і, врешті, практичне все українство чи соборність, оперте не на словах, гаслах чи побажаннях, а на ділі».

Таким чином, зазначає дослідниця Н. Побірченко: все тоді було не так просто, як тепер здається, багато що пішло навіки од нас із втраченими листами, щоденниками, документами — пішло в небуття і разом з людьми, прекрасними, відданими патріотами.

Упродовж 1881—1883 рр. М. Драгоманов також редагував журнал «Вільне слово». У додатку до «Автобіографічної замітки» вчений пише про це так: «У травні 1883 р. припинилося видання газети «Вольное слово», заснованої в серпні 1881 товариством «Земский союз» з метою пропаганди основ ліберально-політичної реформи й адміністративної децентралізації в Росії. Я взяв діяльну участь у цій газеті, вмістивши в ній багато статей, з яких найбільша — «Історична Польща і великоросійська демократія»... Стаття моя друкувалась у «Вольном слове», тоді як у «Земском союзе» вироблялася своя програма реформи Росії, і виявилось, що наші програми зійшлися в основах. У кінці 1882 р. мені було запропоновано спеціальним делегатом [Земського] союзу взяти на себе редакцію «В[ольного] Слова». Я погодився й намагався зробити з газети, спочатку заснованої з метою дати можливість різним опозиційним і революційним елементам в Росії висловити вільно свої думки, прямо орган агітації на користь політичної свободи з земським самоуправлінням... Але в травні 1883 «Вольное слово» припинилося внаслідок розпорядження «Земського союзу»

під впливом розчарування тих його («Земського союзу») членів, які розраховували на... скликання Земського собору на час коронації Олександра III».

Роль та оцінки участі М.П. Драгоманова у виданні цього часопису і дотепер залишається однією з недокінця з'ясованих фактів його біографії, що викликають суперечливі дискусії. Більшість дослідників вважає, що співпраця з цим виданням, яке мало далеко неоднозначну репутацію в емігрантських колах, була вимушеною через ряд причин. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що «складність позиції Драгоманова полягала в тому, що він був рівночасно й українським, російським діячем. Він зразу зайняв був помітне місце серед російської еміграційної колонії... Але відносини між Драгомановим і більшістю членів російської еміграції скоро попсувалися... Драгоманов гостро... критикував їх великодержавний шовінізм та централістсько-диктаторські нахили. Російські революціонери не могли йому простити його «лібералізму й конституціоналізму» та «українського націоналізму».

І хоча, за задумом засновників, «Вольное Слово» створювалося як друкований орган політичних сил, що представляли російський визвольний рух, саме завдяки М. Драгоманову на його сторінках чільне місце почала посідати українська проблематика. Найповніше вона знайшла відбиття у статті М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», яка друкувалася у газеті протягом 1881—1882 рр. У ній М. Драгоманов чітко і однозначно висловився за самостійність українського соціалістичного руху та його незалежність від загальноросійського. На сторінках «Вольного Слова» М. Драгоманов вміщує статті у яких піддавав критиці політичну тактику революційних народників та російських соціал-демократів. Він гостро засуджував як акти політичного терору «народовольців», так і централістські тенденції соціалістів. Значного розголосу серед російської політичної еміграції набула стаття М. Драгоманова, опублікована у «Вольном Слове» у квітні 1882 р. «Ми бачимо у революційних колах втрату ясної позитивної політичної свідомості, а потім неминуче зменшення вимог від осіб революційних діячів, чим пояснюється існування поряд з особами високої енергії, — переважно, між іншим, практичної, — такого порівняно великого відсотка зрадників у всіх російських політичних процесах останнього часу», — наголошував він у статті. Подібні погляди різко засудили російські соціалісти, що перебували у швейцарській еміграції: Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч і В. Засулич, які видали в Женеві «Відкритого листа до п. Драгоманова». Вони просили М. Драгоманова пояснити, на чому ґрунтуються його звинувачення та назвати гуртки, які здійснюють непорядні вчинки, про які він говорив. М. Драгоманов не відповів на «Відкритий лист», проте у «Вольном Слове» пізніше пояснив, що «залишив лист без відповіді в інтересах тих самих осіб, які підписалися під цим листом». Адже щоб відповісти на нього, йому довелось би розповісти історію своїх відносин з цими особами, надрукувати їх листи, що було не в їх

інтересах. Наведені події значно поглибили конфлікт між М. Драгомановим та представниками російських опозиційних сил. Вони створили атмосферу ворожості та особистої неприязні, що призвело до повного його розриву з усіма російськими соціалістами. Драгоманов зробився одіозною постаттю в світі російської еміграції, й особистих зв'язків не порвали з ним тільки окремі одиниці. За словами російської революціонерки-емігрантки Віри Засулич, стосунки М. Драгоманова з частиною російської еміграції настільки зіпсувалися на початку 1880-х рр., що «при встречах на улице мы едва кланялись, а чаще старались не замечать друг друга». З представників російської політичної еміграції у Женеві лише С. Степняк-Кравчинський та В. Дебагорій-Мокрієвич, які були за походженням українцями, продовжували підтримувати відносини з М. Драгомановим.

Тому сучасні дослідники вважають, що піднятий шум навколо участі М. Драгоманова у виданні «Вольного слова» («поднятой против него травли») був спровокований деякими представниками російського народництва, які «в эту эпоху не выдвинули ни одного крупного публициста, который мог бы, сделавшись эмигрантом, заявить о их стремлениях в заграничной прессе. В конце концов... им пришлось обратиться к украинцу М.П. Драгоманову. Но если для Драгоманова дело русской конституции было своим, то для русских конституционалистов его украинское дело было совершенно чужим» (Б. Кістяківський «Філософія і соціологія права»).

Справедливою вважаємо у цьому зв'язку позицію співробітниці «Вольного слова» Олександрі Гольштейн, висловлену нею у листі-відповіді Б. Кістяківському від 22 серпня 1912 р.: «Кто бы ни издавал «Вольное слово» — патентованные революционеры или посвященные Дружинники — купить Драгоманова нельзя было ни за деньги, ни за славу, ни за почести, ни за какое земное или небесное счастье. Чужого, обязательного контроля над своей мыслью высказываемой печатно, Драгоманов допустить не мог... в качестве редактора он не мог допустить такого, что было бы противно его убеждениям. Из этого следует, что если завтра будет доказано, что «Вольное слово» издавалось не только графом Шуваловым, не только «Священной Дружиной», а самой настоящей полицией, все там написанное под редакцией Драгоманова останется безупречным. Памяти Драгоманова не может коснуться ни какое подозрение... Драгоманов знал что делал.. Он не мог никогда играть сомнительной роли, он не мог играть и роли обманутого дурака, которым пользуются какие бы то ни было злобные или мерзостные Азефы... о том какие у него были основания соглашаться на редакторство мы можем строить только гипотезы соответственно тому, что нам будет известно о настоящих издателях «Вольного слова» но мы всегда будем исходить из абсолютного факта — бузупречной, ничем не запятнанной личности и политической чести Драгоманова... в деятельности этого умнейшего человека и безупречного гражданина не могло быть ничего, что надо было бы стараться скрыть...»

М.П. Драгоманов у своїй діяльності в емі-

грації, за словами І. Лисяка-Рудницького, виконав «амбасадорську» роль «інформатора західноєвропейської громадськості про українську справу». На світовому літературному конгресі 1878 р. у Парижі він зробив доповідь про заборонену царським урядом українську літературу, вручив її президентові та віце-президентові конгресу — Віктору Гюґо та І. С. Тургеневу, одержав підтримку найавторитетніших діячів світової літератури. Він писав про Україну у своїх виданнях різними європейськими мовами.

Так, завдячуючи титанічній праці М.П. Драгоманова Європа дізнавалася про Україну.

Використана література

1. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. — 2006. — №104. — С. 8.
2. Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 6-14.
3. Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 2-3.
4. Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. — 2003. — 23 верес. — С. 6.
5. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №11. — С. 26-28.
6. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №12. — С. 26-27.
7. Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою : Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 4.
8. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 15-21.
9. Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки : Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. — 2007. — №7. — С. 101-106.
10. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 34-37.
11. Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний, многоцінний» : Листування М. Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. — 2006. — №6. — С. 177-181.
12. Дмитренко М. Михайло Драгоманов — дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. — 2005. — №6. — С. 12-24.
13. Донцов Д. М.П. Драгоманов і українське національне відродження. — К.: Наукова думка. 1991. -89 с.
14. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол. XIX ст.) / Р.П. Іванова. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.
15. Іванченко Р.П. Клятва : Роман-хроніка : [про М.П. Драгоманова] / Р.П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.
16. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... / Р.П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.
17. Михайло Драгоманов: автотипіс / уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий, М.В. Томенко. — К.: Либідь, 2009. — 144 с.
18. Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І.С. Гриценко, В.А. Короткий. — К.: Либідь, 2012. — 312 с.
19. Молчаков М.О. Державницька думка М.П. Драгоманова. — К., -1994. — 35 с.
20. Мухін М. М.П. Драгоманов без маски. — Л., 1934. - 87 с.
21. Новиченко Л. Посвітитель. - К.: Наукова думка. - 1991. - 114 с.
22. Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка : Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.
23. Тамошівський С. Драгоманов і Галичина / С. Тамошівський // І. — 2002. — №23. — С. 191-205.
24. Терзійська Л. Професор М. Драгоманов — видатний вчений та викладач Софійського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 42-45.
25. Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві : Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.
26. Федченко П. М.П. Драгоманов. - К.: Дніпро, 1991. - 245 с.
27. Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. — 2006. — 14 верес. — С. 7.
28. Ясь О. Український аташе в Європі : багатолітні відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. — 2010. — №167. — С. 11.

(далі буде)